

*Ярослав
Пасько*

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ: соціальна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку?¹

Вступ

Стала вже загальною сентенція, що наша країна переживає період модернізації, трансформації суспільства в усіх його сферах, період змін у сфері моральних настанов та соціальних інститутів. Не викликає сумнівів у цьому контексті, що у постгенцидному соціумі йде пошук спільнот та груп, які були б здатні виконати інтегративні функції в суспільстві, допомогти розв'язати нові соціальні завдання, спираючись на якісно інші соціальні норми та правила. Провал радянського модернізаційного проекту та його сучасної «феодально-корпоративної» версії привів до переосмислення в нашому суспільстві ролі ціннісно-нормативних засад, спричинив нову хвилю дискусій щодо необхідності пошуку світоглядних орієнтирів у процесі соціальних змін в Україні.

За умов хиткої невизначеності та соціальної пригніченості людей, на тлі перманентної інституційної кризи вкрай важливим є пошук соціокультурних підвалин вітчизняного розвитку: акумуляція культурних надбань та окреслення спільного з Європою історико-символічного горизонту. Інтеріоризація символічного культурного пласту Європи та

© Я. ПАСЬКО,
2014

---

¹ Стаття підготовлена на підставі доповідей автора на засіданнях круглих столів «Самоідентифікація української інтелігенції в процесах демократичного розвитку» (Донецьк, квітень 2013) і «Інтелектуали у сучасному світі: український контекст» (Київ, грудень 2013).

розвиток модернізаційних процесів неможливо актуалізувати в нашій державі без осмислення сучасної кризи ідентичності, редукції життєсвіту, морального та ціннісного опору центральноєвропейської інтелігенції, важливого для нас у контексті необхідності дистанціювання від спадщини радянського минулого. Не менш важливою і бажаною підставою для формування якісно нової ідентичності українських інтелектуалів є апеляція і до модерних засад європейського «нового класу», функціональні засади та професійні орієнтири якого формувалися у західному світі починаючи з 70-х років ХХ століття.

Для сучасної західної теорії соціальних трансформацій інтелектуали є, безумовно, важливою групою: «новим класом», символом постіндустріальної реальності, рушійною силою мережевого суспільства, однією з підвалин цивілізаційного розвитку кінця ХХ і початку ХХІ століття. Поняття інтелігенції, навпаки, позначене впливом російської традиції ХІХ століття і в сучасних умовах виглядає певним анахронізмом, практично витісненим з теоретичного обігу. Цей термін сприймається переважною більшістю сучасних дослідників та публіцистів як історично більш ранній синонім інтелектуалів, вплив яких на всі сфери життя пострадянських соціумів пов'язаний зі здатністю до продукування стратегій інновативного розвитку, з так званим культурним капіталом. Достатньо поширеним, у тому числі й у західній соціальній літературі, є переконання, відповідно до якого між інтелектуалами й інтелігентами існує суттєва різниця: на «відміну від спільноти інтелігентів, інтелектуали не є жорстко пов'язаними вимірами нормативної морально-ціннісної легітимації і «вільно балансують» (а часом навіть пересуваються) між рівнями людського досвіду й різними культурними текстами та соціальними практиками» [Narvselius, 2012: p. 366].

Утім, у фокусі нашого розгляду вважаю за можливе використовувати обидва терміни як концептуально близькі за змістом, адже в процесі осмислення цих понять в межах англосаксонської та континентальної традиції так і не відбулося їх систематичного концептуального розмежування [Narvselius, 2012: p.366].

Інтелектуали та інтелігенція

Загалом у європейській соціальній теорії, починаючи з відомої праці Мангайма «Ідеологія та утопія» і закінчуючи сучасними розвідками Ф. Фуреді та І. Селені, так і не відбулося концептуального відсепарування понять «інтелігенція» та «інтелектуали», які поєднуються у контексті «автономії розуму», частини критичного дискурсу та публічної сфери. Теоретична близькість понять інтелігенти/інтелектуали пов'язана зі специфікою порушених цими соціальними групами проблем, які стосуються долі всього людства. Ці спільноти не є обмеженими єдиною точкою зору чи концепцією, дисципліною чи перспективою, культурною або ідеологічною системою.

Ще одним ключовим елементом, який зближує інтелігентів та інтелектуалів, є критика політичної або економічної влади. Вони історично є еліт-

ним сегментом європейського соціокультурного простору, який перебирає на себе роль інтегратора різних груп громадянського суспільства. У своєму дослідженні, що заторкує проблеми румунських інтелектуальних спільнот, К. Вердері пише: «Зазвичай я вживаю термін інтелектуали/інтелігенти не стосовно до осіб з особливими професійними чи педагогічними характеристиками, а до структурної ситуації: того сегмента суспільної еліти, що не мав безпосередньої політичної чи економічної влади, або частки панівного класу, що була позбавлена влади» [Verdery, 1990: p. 146].

У цьому ж ракурсі варто нагадати пояснення німецького соціолога Р. Дарендорфа щодо предтечі сучасного інтелігента / інтелектуала — середньовічного природного блазня. На його переконання, блазень не мав нічого спільного із загальноприйнятими соціальними ролями, як і не мав доступу до політичної влади. Він перебував поза соціальною ієрархією, але мав право критикувати кожного. Водночас варто наголосити, що блазень уособлював собою цінність моральних принципів і сприймався суспільством як носій мудрості та справедливості, незважаючи на те, що мав маргінальний статус. На думку вченого, соціальна функція інтелігентів та інтелектуалів бере початок від «блазня, який був посередником між земними іграми політичної влади й соціальним маскарадом, з одного боку, і потойбічними принципами та моральними цінностями — з іншого. “Щасливий був король, який мав мудрого й сміливого дурня”» [Darhendorf, 1970: p. 53–54]. Посилаючись на авторитет Р. Дарендорфа, можна констатувати, що роль, виконувана «дурнями», вельми органічно споріднена з тою роллю, яку виконують сучасні інтелектуали / інтелігенти в Україні та Росії, адже тривале панування нефеодальних практик обмежило їхнє право на критичний аналіз та символічне неприйняття соціальної реальності.

Світоглядне розмежування між інтелігенцією та інтелектуалами є практично непомітним і в контексті осмислення однієї з найбільш авторитетних розвідок американського соціолога А. Гоулднера «The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class», у якій була започаткована дискусія щодо формування в постіндустріальному європейському суспільстві ХХ століття нової суспільної сили — інтелектуалів, або Нового класу, який, за задумом вченого, має бути стрижнем модернізаційних процесів.

Відповідно до теоретичної позиції вченого, базовими цінностями та ознаками Нового класу (до яких він залічує інтелектуалів та інтелігенцію) є «професіоналізм, належність до культурної буржуазії, здатність до продукування культурного капіталу», який стає основою для набуття політичної влади та гарних приватних доходів [Gouldner, 1980: p. 60–61]. Розмірковуючи над соціальними процесами, які відбувалися в капіталістичних суспільствах кінця ХХ століття, дослідник пророкував повне витіснення традиційних форм капіталу культурним капіталом та технологічними навичками «Нового класу». «Knowledge-class», витісняючи носіїв економічного капіталу, стає, на думку Гоулднера, визначальним носієм влади: інтегруючи

суспільство на нових засадах ідеології постіндустріального розвитку, у площині реалізації нових ідей та різних форм соціальної інтеракції.

Учений фіксує появу нової соціальної групи, що складається з освічених фахівців професіоналів, які за рідкими винятками, не мають власності на засоби виробництва, а джерелом їхнього доходу виступають отримані знання і професійні здібності.

Очевидно, що суттєвої відмінності між поняттями «інтелектуал» та «інтелігент» у межах європейської соціальної рефлексії немає, що підтверджено і цілою низкою інших сучасних розвідок (зокрема, варто відзначити дослідження у цьому напрямку польської дослідниці Д. Петрик-Ривес із Ягелонського університету і Т. Букшинського з університету Адама Міцкевича). Ці поняття мають спільну генеалогію та історичну точку опертя.

В історичній російській традиції, на відміну від західної, поняття «інтелектуали» є чужим, неприйнятним і певною мірою незрозумілим для російського соціокультурного типу, на відміну від поняття інтелігенції, яке залишалось на соціальних маргіналіях упродовж усього ХХ століття.

Ексклюзивна соціальна критика органічно поєднувалася з витісненням інтелігенції із соціальної структури радянського суспільства, домінуванням марксистського дискурсу, який украй негативно ставився до інтелігенції як носія буржуазних прав і свобод. Сам К. Маркс замість поняття інтелігенції використовував поняття «інтелектуал». Проте у марксистському дискурсі інтелігенція є найгіршим різновидом інтелектуалів, особами, які не здатні дати собі раду, «хлюпиками» та «служниками капіталу». Відтак, постає необхідність зрозуміти роль інтелігенції в теоретичній рефлексії К. Маркса, який є теоретичним натхненником російського й частково німецького критичного ставлення до інтелігенції.

Досліджуючи феномен інтелігенції, слід зосередити увагу на теоретичних поглядах німецького вченого, який історично пов'язував інтелектуальну спільноту з вимірами ідеології як «хибної свідомості». Отже, інтелектуал сприймався одним із лідерів «світового пролетаріату» як носій ілюзії, соціального викривлення, спотвореного бачення стану речей, у якому реальний світ постає в перевернутому вигляді. Інтелектуали в цьому контексті постають як носії донаукової («хибної») свідомості й тому підлягають революційній критиці. Вони розглядаються як певні опоненти пролетаріату щодо встановлення влади й через те мають бути відсунуті на маргінес як додаткова спільнота, що здатна лише обслуговувати інтереси панівного класу.

Критикуючи інтелектуалів / інтелігентів, К. Маркс бачить їх як носіїв буржуазної свідомості, як репрезентантів буржуазних прав людини. Для К. Маркса потреба інтелектуалів говорити про права людини є свідченням відмови цієї спільноти від ідей універсального людського щастя. На його переконання, проблематика прав людини дискредитує інтелектуалів як репрезентантів буржуазної свідомості, як спільноти, діяльність якої спрямована на розрив зв'язків між державою і громадянським суспільством, між людиною і

громадянином. «Бажання інтелектуалів домагатися прав людини — значить ніщо інше, як вимагати емансипованого рабства, це значить плутати емансипацію людини з її перетворенням на буржуа» [Маркс, Енгельс, 1964].

Отже, для німецького філософа боротьба за права людини є ілюзорною боротьбою. Трактуючи німецьких спеціалістів як представників європейських інтелектуальних кіл, він зазначає, що «вони зовсім не піднімаються над буржуазним правом, а цілковито вписуються в нього, адже «їхня вимога справедливого розподілу продукту є вимогою буржуазної свідомості». Відтак, теоретичним завданням К. Маркса є знищення інтелігенції як носія активної волі до влади та перетворення її на маленьку спільноту, функції якої підлаштовуються до ідей панівного класу.

Можемо констатувати, що вельми критичне ставлення К. Маркса до інтелігенції пов'язане з її роллю у легітимації інституту приватної власності, послідовним критиком якого був німецький філософ. Не викликає сумнівів, що філософ із Трира був теоретичним натхненником критичного ставлення до інтелігенції в російському соціокультурному дискурсі, сприймаючи її як спільноту, що вособлює буржуазні цінності. З іншого боку, репрезентанти іншого соціального табору (слов'янофіли-традиціоналісти) критикували інтелігенцію за відірваність від національно-культурних коренів, за неспроможність до реалізації імперського державницького проєкту, відірваність від інтересів народу та традиційного способу життя. «Інтелігенція завжди була відділена від коренів російської культури. Вона завжди надихалася... ідеями передусім соціальними. Інтелігенція була відірваною від будь-якої справи, і це сприяло формуванню у неї соціальної мрійливості» (цит. за: [Донскис, 2010]).

Можна констатувати, що державний соціалізм у цій частині Європи був кульмінацією тривалого процесу, в якому інтелігенція так і не стала повноцінним соціальним актором. Вона протягом тривалого часу залишається зацькованою спільнотою, некоріненою в рамках масової свідомості. Її носії мали почуття соціально-психологічного дискомфорту та провини перед народними масами, страждали через відчуття власної меншовартості, потерпали від соціального приниження та обмеження власних прав. Попри важливу роль у процесі становлення паростків громадянського суспільства та деєтатизації масової свідомості, російська інтелігенція, відчуваючи власну упослідженість, так і не змогла виробити органічний проєкт модернізаційного розвитку, призвичаїтися до модерних форм соціальності, набути якостей професійної групи.

Російський дискурс та його роль у маргіналізації інтелігенції

Слід визнати, що практично весь руський дискурс щодо поняття інтелігенції є переважно нетерпимим. У цьому контексті зневажливі характеристики щодо інтелігенції знаходимо далеко не тільки у М. Бердяєва, який вперше сфокусував увагу на маргінальному становищі

інтелігенції у житті Російської імперії, — інтелігенції, яка, на думку вченого, почала зароджуватися ще у XVIII столітті. «Надзвичайною була самотність руських культурних людей першої половини XIX століття... Образ Чацького зображує цю самотність та неукоріненість кращих, найбільш розумних та культурних людей того часу» [Бердяев, 1991: с.18]... Схожі думки знаходимо у П. Струве, який, зокрема, наголошує, що ідейною формою інтелігенції є «відщепенство, відчуження від держави та відсторонення від неї» [Струве, 1991: с. 154].

Дана тенденція простежується, зокрема, і в російського мислителя С. Франка. Він зазначає, що «нігілістичний моралізм є базовою та глибинною рисою духовної фізіономії руського інтелігента: із заперечення об'єктивних цінностей органічно випливає обожнення суб'єктивних інтересів... Життя цих людей не має ніякого об'єктивного, внутрішнього сенсу» [Франк, 1991: с. 172]. Свідченням маргінального статусу цієї соціальної групи є не тільки російська соціальна практика. Інтелігенти різного ідеологічного спрямування у власних текстах презентують себе як спільноту, що не здатна до вособлення суспільної позитивності, до втілення успішних проєктів і до реалізації національної ідеї. Її вразлива позиція в російському дискурсі органічно випливає з базових основ феодальної соціальної структури, що відсувала на маргінальну межу ті суспільні групи, які послідовно відстоювали цінності моралі, норми та стандарти інтелектуальної автономії.

Більшість соціальних теоретиків Російської імперії перетину XIX–XX століть розглядали цю спільноту як уособлення нігілізму та соціального інфантилізму. Ця критика йшла кількома ідеологічними шляхами: релігійно-консервативним, соціально-демократичним та консервативним. У цьому контексті руський філософ І. Ільїн зазначає, що секулярна інтелігенція є спільнотою, позбавленою віри, а відтак, є позбавленою «моральної точки опертя... вона є невірником своїх дурних пристрастей, невірником відпрацьованих духовних механізмів, що позбавлені духовного виміру» [Ильин, 1993: с. 11].

З іншого боку, на межі XIX–XX століть загострюється критика щодо неспроможності інтелігенції до набуття ознак модерної спільноти. Про це писав відомий суспільний діяч та філософ С. Булгаков у праці «Філософія господарства», відзначаючи домінування механістичного світогляду сучасної інтелігенції, що не «здатна скористатися надбаннями науки, метафізики та релігії, які мають перебувати в гармонії між собою... адже встановлення цієї гармонії є нерозв'язаним завданням інтелігенції» [Булгаков, 1990: с. 267].

Необхідно підкреслити, що російські більшовики, представники ортодоксально-консервативного табору та демократично налаштовані російські ліберальні дослідники у першій половині XX століття з однаковою зневагою ставилися до інтелігенції. Проте на цьому критичному тлі позиція Леніна вирізняється ще більшою агресивністю, дратівливістю і суперечливістю. Важливим підтвердженням цього є твердження італійського дослідника М. Кон-

фіно: «Ленін послідовно вживав слово “інтелігенція”, щоб сказати: безсильний, непослідовний, згідливий, продажний, слабкодухий, огидний. Характерними рисами інтелігенції, на його думку були непостійність, кволість, немічність, опортунізм та анархічне фразерство. Ленін був певний, що інтелігенція не здатна керувати собою, не говорячи вже про керівництво селянами, робітниками чи, страшно вимовити, — партією... Анархісти, виявляючи більшу ласкавість і стриманість, ніж Ленін, послідовно вживали слово “інтелігенція” як еквівалент слова інтелектуали та проголошували, що це не є ані соціально-економічною групою, ані соціально-етичним поняттям. З іншого боку, була нищівна критика угрупованням “Віхи” (Бердяєв, Франк, Струве, Булгаков) тих, що називалися інтелігенцією. І хоч ці критики відносили себе до інтелігенції, є достатньо лексикологічних та ідеологічних свідчень, що вони мають на увазі інтелектуалів» [Confino, s.a.: p. 54].

Варто зазначити, що російський критичний дискурс щодо інтелігенції органічно перейшов у радянське презирливе ставлення до її чеснот та ролі у суспільному житті. Також спостерігається тенденція щодо її остаточної маргіналізації та імплементації вимірів насильства стосовно тих представників інтелігенції, які не хочуть підкорятися настановам Радянської влади. Фундатор пролетарської держави В.І. Ленін закликав до нещадного насильства до тієї частини інтелігенції, яку він відносив до «лакеїв-капіталістів». Він писав: «Завдання організаційне сплітається в одне нерозривне ціле із доведенням нещадного придушення вчорашніх рабовласників (капіталістів) та їхніх лакеїв — панів буржуазних інтелігентів» (цит. за: [Касьянов, 1992: с. 113]).

Пізніше В. І. Ленін критикує вже радянську соціалістичну інтелігенцію, яка всіляко протестувала проти нав'язаної більшовицьким режимом соціальної деструкції та ціннісної маргіналізації. Він наголошує, що «робітники й селяни анітрохи не заражені сентиментальними ілюзіями панів інтелігентів, які... звинувачували капіталістів до хрипоти, жестикулювали проти них, громили їх із тим, щоб розплакатися й поводитися наче побите шеня, коли дійшло до діла, до реалізації погроз, до виконання на практиці справи знищення капіталістів». Лідер світового пролетаріату не обмежував себе щодо образливих епітетів на адресу інтелігенції, поставивши її в один ряд із шахраями та хуліганами, «шкідливими людьми», «паразитами», вимагаючи урізноманітнювати шляхи винищення та знешкодження «істеричок з інтелігенції». У контексті практичного втілення ленінської версії марксизму інтелігенція відчувала свою безсилість, соціальну приниженість, яка й зберігається впродовж тривалого історичного часу.

Виглядає цілком очевидним, що сучасний жалюгідний стан інтелігенції в пострадянському постколоніальному суспільстві зумовлений не тільки суттєвими змінами в соціальній структурі суспільства, стратифікаційними змінами, посиленням соціальної нерівності та усуванням на маргінес цієї спільноти у контексті тих змін, зокрема на ринку праці, що відбулися наприкінці ХХ століття. Такий підхід є доречним, якщо розглядати інтелігенцію

в сенсі однієї з численних соціальних груп, межі якої окреслюються на підставі певної професійної діяльності (виробництво чи відтворення ідей) або загальних соціальних ознак (освіта, характер зайнятості, політичні орієнтації). У межах такого підходу зрозуміло, що функційний занепад цієї соціальної групи є логічним наслідком зміни старого порядку: зменшення попиту на абстрактні знання та супроводження рішень влади. Але не менш важливим чинником є занепад соціокультурних засад ідентичності, ціннісна та морально-нормативна криза цієї спільноти.

Нинішнє зневажливе ставлення до інтелігенції органічно пов'язане з пануванням російсько-радянського дискурсу щодо інтелігенції, з соціокультурним контекстом радянської доби, коли остаточно сформувався денационалізований внутрішній типаж радянського інтелігента — образ маргінала, людини, що існує поза межами власної історії, традиції та сталих гуманістичних цінностей, особи, налаштованої ставити матеріальні пріоритети понад ідеальні й духовні. Така людина зі значною мірою викривленими настановами створювала навколо себе певну маргінальну культуру, яка являла собою, з одного боку, суцільне відокремлення цієї спільноти від традицій та цінностей інших культур, а з іншого — ствердження специфічного виміру існування: у площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, власної культури, історії.

В умовах ціннісного занепаду та ідеологічного пресу інтелігентна людина почувалася в постійній небезпеці через політичні репресії, які зачіпали практично всі більш-менш автономні інтелектуальні кола. Живучи з відчуттям постійної загрози з різних боків, представники радянської інтелігенції прагнули «повної мобілізації», яка ґрунтувалася б не на гуманістичних вимірах людяності, а на спрощеному усвідомленні дійсності, перекрученні людських ціннісних настанов, на кон'юнктурному пристосуванні до певних цілей, нав'язуваних комуністичною владою.

За таких жорстких умов не було можливості навіть і думати про справжню свободу, духовну творчість та гуманізм.

Натомість історичні джерела свідчать: «...спостерігаємо численні випадки побутової жорстокості й насилля, наклепів на співробітників чи сусідів заради навіть дрібної вигоди» [Makkinen, 2006: p. 311]. Окремі випадки у 1930-х р. стають тенденцією, поступово стверджується зрозумілий та єдино прийнятний для більшості радянських інтелігентів спосіб буття, що передбачає закріплення в людській свідомості єдино можливої форми державного патерналізму, яка має захищати людей від їхньої внутрішньої розбещеності, соціального інфантілізму та безсилля. Такий спосіб людського буття акцентує примітивізацію життєвого світу радянського інтелігента. Ситуація не змінилася і в останні десятиліття, коли вочевиднилася невідповідність пострадянського інтелігента сучасним зразкам соціальної відповідальності та ціннісної наповненості. Відповідно до методологічного підходу М. Вебера, можна стверджувати, що інтелігенція упродовж трива-

лого історичного часу так і не стала статусною групою. Вона так і не набула відкритого доступу до ресурсів, наділених матеріальними, моральними та символічними атрибутами. На тлі тотальних репресій радянської доби та пострадянської невизначеності так і не було набуто сталого ціннісного стилю життя цієї спільноти, не було відтворено стабільні норми та правила її соціального співіснування з іншими групами. У контексті осмислення маргінального статусу спільноти на пострадянському просторі американський соціолог А. Гела слушно стверджує, що така верства приречена на нечітке визначення свого соціального статусу й «перебуває в стані хаосу, коли виникають постійні труднощі із визначенням свого місця в соціальному просторі» [Gella, 1990: p. 12].

Деградація ролі інтелігенції у постколоніальних суспільствах піддається суттєвій корекції з точки зору центральноєвропейського соціально-етичного дискурсу, який розглядає її як особливу соціальну спільноту — рушійну силу модернізації. На думку представників цього напрямку, інтелігенція є особливою морально-нормативною спільнотою з достатньо високим рівнем соціального та культурного капіталів, соціальною групою, що присвячує власне життя і діяльність захисту суспільних інтересів.

Цінності інтелігенції versus колоніальної деструкції

На відміну від класичного західноєвропейського зразка з його акцентом щодо поєднання зусиль економічної та культурної буржуазії в процесі модернізації, суспільні зміни в Центральній Європі передусім надихалися діяльністю носіїв «культурного капіталу», які, поєднуючи морально-нормативні та професійні суспільні стандарти, впродовж відносно нетривалого історичного часу започаткували масштабні зміни у власних країнах. Репрезентуючи світоглядні позиції «середнього класу», культурна та професійна еліта Центральної Європи у 70–80-х роках ХХ століття імплементувала в соціальне життя стратегію ціннісного переходу від клієнтельної до демократичної соціальності, сприяла дослідженню та ретрансляції культурно-історичних вимірів *civil society*, що органічно були пов'язані зі збереженням колективних та індивідуальних вимірів ідентичності за умов домінування радянської версії колоніалізму.

У цьому контексті заслуговує на величезну повагу ідея «духовної революції» під проводом інтелектуалів, яка стала у 70–80-ті роки ХХ століття важливим етапом консолідації центральноєвропейських суспільств на підставах ціннісно-нормативного заперечення тоталітаризму та економічного відродження.

Центральноєвропейські інтелектуали запропонували власну візію антиколоніального спротиву, в основі якої була закладена ідея спільного з іншими народами цього регіону культурного досвіду. На шпальтах альманаху «Культура», а також у публічному просторі інших дисидентських рухів була ініційована модель соціального оновлення суспільства, яка засвідчила

щільну взаємопов'язаність морально-нормативних пошуків інтелектуалів з життєвим світом конкретної людини, що опонував до ментально чужої та соціально викривленої тоталітарної комуністичної системи.

Цілком зрозуміло, що центральноєвропейська інтелектуальна критика соціальних патологій протягом другої половини ХХ століття була вельми корисною для консолідації громадянського суспільства, сприяючи процесам національної ідентифікації, формуючи засади делегітимації тоталітарної влади. Відомий чеський інтелектуал Ю. Коцка зазначає в цьому контексті, що «культурно-історичні та моральні засади були важливим елементом делегітимації радянського соціального порядку, важливим кроком у напрямі побудови дієздатного громадянського суспільства, адже без етичних цінностей вільне суспільство стає джунглями, де інтелектуали втрачають свою ключову функцію» [Коска, 1993: р.23]. Схожої думки дотримується вчений у іншій розвідці, акцентуючи увагу на тому, що «ціннісні викривлення під час панування в Центральній Європі комуністичного режиму були нестерпними» для більшості творчих людей та й пересічних громадян [Коска, s.a.: р.44].

Не викликає сумнівів, що процес модернізації та ціннісних змін «Центральної Європи» переплітається з долею інтелігенції. Ця спільнота із самого початку маніфестувала себе через певну етичну систему, яка була репрезентована моральною відповідальністю та духовним етосом. Як свідчить дослідження Я. Рупніка, більшість громадян Чехії та Польщі сприймали інтелігенцію як носіїв «високої моральної свідомості, культурної нормативності та відповідальності за благо власної країни, а не як репрезентантів певних професійних навичок, що властиве радянській інтелігенції» [Rupnik, 1989].

Можемо констатувати, що комплексне поняття інтелігенції, переживши кризові етапи свого розвитку, наприкінці ХХ століття знову зовсім не випадково стало об'єктом прискіпливої уваги науковців, політиків-урядовців, практиків та теоретиків. У контексті посилення в Центральній Європі проблематики громадянського суспільства інтелігенція як суспільна верства найбільш вдало акумулювала суспільно-політичні та соціальні настрої різних суспільних груп, не задоволених комуністичним режимом.

У цьому контексті Я. Куронь зазначає, що, попри певну заблокованість публічної сфери, «інтелігенція в Центральній Європі стала соціальним інтегратором взаємодії суспільних індивідів, верств та прошарків, які бажали змінити збанкрутілу та неефективну систему» [Kuron, 1995].

Таким чином, у межах соціокультурного підходу, що використовується для аналізу важливого досвіду центральноєвропейської інтелігенції, заперечується функціональний підхід соціології професій, згідно з яким інтелігенція розглядається як соціально-професійний тип та вирізняється за професійними й освітніми ознаками. Інтелігенція традиційно мала авторитет і пошану у всіх центральноєвропейських суспільствах, які «базувалися не тільки і не стільки на рівні компетенції, а радше на високих моральних чеснотах, що були притаманні цій духовній корпорації». Саме ця спільнота,

свідомо поєднуючи модерні та премодерні цінності, розглядає культуру та освіту не тільки як інструментарій проекту центральноєвропейської модернізації, а й як чинник збереження та культивування морально-нормативних засад.

У контексті започаткованих соціальних змін відбулося дистанціювання морально-нормативних спільнот від тих соціальних сил, що сповідують радянські форми колективізму.

Центральноєвропейська інтелігенція надала приклад аргументованої критики дій комуністичної влади і тих соціальних підвалин, що її підтримували. Заперечуючи соціалістичний тип суспільства, інтелігенція підтримує моделі, які здатні уможливити вільні форми самоорганізації, релігійного та морального розвитку людства.

У цьому контексті варта уваги праця М. Кундери «Трагедія Центральної Європи», яка набула величезного розголосу серед різних суспільних груп і спільнот, «поневолених комуністичною системою народів», а також започаткувала дискусію про «Центральну Європу» у контексті необхідності формування критично важливої громадянської та національної ідентичності інтелектуалів, їх відмінностей від ціннісної моделі деспотичних країн. Відомий письменник акцентував увагу на «великій місії» малих народів і тих спільнот, які пошуками ідентичності, власного національного та культурного визнання чинять опір тоталітарній комуністичній уніфікації. «Світ став би кращим й не таким похмурим, якби цінності поневолених маленьких народів, їхній життєвий світ та громадянська спрямованість були врятовані...» [Kundera, 2007: p. 11–77].

Письменник фіксує наслідки болючої для інтелектуалів проблеми збереження ідентичності в умовах російсько-радянського соціального поневолення: втрати підставових засад укоріненості спільноти, звуження простору існування особи в певних автономних соціальних нішах, вільних від диктату влади. З погляду одного із символів «празької весни» 1968 року криза, колоніальна соціально-культурна деструкція життєвіту забезпечувалася за трьома напрямками: 1) знищення опозиційних інтелектуальних центрів, 2) анігіляція ідентичності нації, аби унеможливити її здатність до опору, 3) руйнація ціннісної сфери, яка чітко відмежовувала інтелектуальні європейські спільноти від засад Російської цивілізації. Для нього цілком очевидно, що колоніальна культурна домінація призводить до анігіляції чеснот інтелектуалів, до дегуманізації соціальної сфери колонізаторами.

Проте конкретна історична практика інтелектуального та громадянського опору довела, що культурна специфіка Центральної Європи відрізняється від накинutoї їй силою політичної влади ідентичності. Тексти та власне моральне служіння інтелектуальних провідників центральноєвропейського опору стали важливим методологічним та світоглядним орієнтиром формування громадської думки в Центральній Європі. Понад те, їхні погляди сприяли актуалізації критичних настанов щодо поширених у тоталітарній системі аморальності, корупції та вимірів підлеглості, а також

відтворили базові параметри центральноєвропейського дискурсу людської гідності, який, попри різні політичні контексти, став консолідованою та інтегрувальною силою інтелігенції, яка успішно протистояла комуністичному режимові.

Цілком очевидно, що в процесі захисту національної ідентичності від агресивних практик радянського колоніалізму в Центральній Європі виникла потреба в делегітимації колоніального дискурсу, що вможливилось у процесі «спільної духовної місії», поєднання зусиль секулярних та сакральних авторитетів.

У процесі розвитку руху опору виникла потреба в інтеріоризації центральноєвропейської історичної спадщини: символах, точках опертя громадянського суспільства. Таким символом моральності й відданості справі для Центральної та Східної Європи став образ Іоанна Павла II, який під час своїх подорожей у Європу в 70–80-х роках XX століття показав приклад аргументованої критики дій як комуністичної влади, так і ліберальних цінностей консьюмерного лібералізму, пропонуючи власну інтегративну візію соціальних змін. Важливість її для України початку XXI століття важко перебільшити, адже саме зараз на часі проблема комплексної декомунізації та десовєтизації нашого суспільства.

Заперечуючи ліберальні та соціалістичні типи суспільств, колишній понтифік піддає нищівній критиці моделі, які не в змозі уможливити вільні форми самоорганізації, релігійного та морального розвитку людства. «Колективістські країни на Сході керуються тоталітарним бюрократичним апаратом, який обмежує права економічної ініціативи, руйнує підприємництво і суб'єктивну творчість власних громадян. Населення східноєвропейських країн підкорюється бюрократичним гранднатурівам, панування яких має призвести до такої самої, як і при капіталізмі, залежності людей. Відтак, соціальним завданням церкви та інтелектуалів є критика як соціалістичного етатизму (“марксистського колективізму”), так і капіталізму, які не гарантують можливості інтегрального розвитку людини та спільноти» [John Paul II, 1987].

У теоретичній полеміці польський філософ фокусує увагу на хибності марксизму, домінація якого в суспільстві призвела до поширення відчуження, унеможливлення вільних форм свідомості, вимірів справедливості та визнання гідності людської праці. Утім, це не означає, на думку багаторічного очільника католицької церкви, що посилення ліберальної форми приватного інтересу приведе східноєвропейські суспільства до розвитку демократії. На його переконання, лише громадянське суспільство, що має точку опертя у вигляді міцних цінностей, має бути шляхом у майбутнє. «Демократія без цінностей дуже легко стає камуфляжем тоталітаризму» [John Paul II, 1996].

Для видатного морального авторитету залишалось незаперечним, що дотримання моральності та людської гідності є стрижневими ціннісними параметрами, яких неможливо досягти ані на репресивних та антигуманних засадах насильницького підпорядкування, ані шляхом лише економіч-

них пріоритетів, якісного сервісу та пристойного соціального добробуту. Не менш важливим і необхідним для утвердження ціннісних пріоритетів є культурний, релігійний і моральний розвиток людства. Для нього є безсумнівним, що в умовах майбутньої «конвергенції» і ліберальний світ західної цивілізації (Гаєківський лібералізм), і комуністична практика тоталітаризму — вкрай неприйнятні для розвитку гідних моральних настанов, суспільної довіри й усього того, що американський дослідник Ф. Фукуяма назвав соціальним капіталом.

За умов комуністичного тоталітаризму Центральної та Східної Європи інтелігенція разом із церквою залишаються для одного з фундаторів «філософії діалогу» визначальним інститутом опору репресивній державі, уособленням нормативної сутності громадянського суспільства, універсальним чинником збереження людяності й поваги. Важливо зазначити, що саме погляди Іоанна Павла II не тільки сприяли поширенню в центральноєвропейських суспільствах ідіосинкразії щодо політичної практики марксизму, а й надали поштовх теоретичним дискусіям щодо вичерпаності найбільш агресивних форм інтелектуальної секулярності, які, на думку багатьох теоретиків (зокрема, Л. Колаковського, М. Дзельського, Я. Куроня та К. Офффе), є віддзеркаленням «здичавілої бездуховності та серйозним стримувальним чинником для розвитку гуманістичних практик громадянського суспільства» [Gorski, 2006: p.37].

Схожу морально-нормативну позицію спостерігаємо й у інших представників центральноєвропейського секулярного культурно-історичного простору.

Варто згадати в цьому контексті Броніслава Геремека, багаторічного міністра закордонних справ нової пострадянської Польщі, який разом з іншими світськими інтелектуалами під час кризових подій у Польщі 1970—1980-х років започаткував інтелектуальну допомогу робітничому рухові «Солідарності», у контексті вироблення спільної ідеологічної та моральної позиції щодо опонування комуністичному режиму. У межах публічного дискурсу реалізується ідея ціннісного відродження інтелектуалів як «духовної боротьби» з радянськими колоніальними практиками. Навіть якщо ці інтелектуальні рухи належать не до політичної царини, а до сфери освіти, до інформаційної галузі та сфери охорони групових інтересів, навіть тоді ця спільнота має великий антитоталітарний потенціал», — відзначає Б. Геремек [Geremek, 1995: p. 11].

Наслідком нової суспільної ситуації стала практична імплементація в суспільне життя ідеї досконалої моральної спільноти, що органічно пов'язане з подіями в Центральній Європі 1960—1980-х років, з моральною деградацією колоніального режиму та ствердженням на протигагу владі потужного опозиційного руху в країнах цього регіону. У цьому контексті один із відомих польських інтелектуалів та дисидентів Я. Рупнік у своїй праці «Деградація Польщі» пов'язує ренесанс інтелігенції зі ствердженням

у 1976–1978 роках автономної від держави профспілки «Солідарність», яка вдало використала у своїй діяльності знання, інтелектуальний досвід та ціннісні засади інтелектуалів, констатуючи «кінець комуністичного етатизму та народження спротиву інтелігенції як потужної та самоорганізованої сили» [Rupnik, 1989: p. 112].

Ідеться передусім про формування спільнотою нової стратегії суспільного буття, яка є антиномічною щодо комуністичного всеосяжного етатизму. Цю стратегію дисидент А. Міхнік назвав «новим еволюціонізмом», який передбачав народження різного кшталту автономних видавництв, товариств та асоціацій, що мали існувати поруч з інституціями, контрольованими комуністичною партією, й бути спроможні чинити на неї інтелектуальний тиск, який, за задумом лідерів опозиційного руху, мав привести до модифікації та еволюції тоталітарної політичної системи, «утворення суспільної автономії» [Michnik, 1984].

Приклад трансформації центральноєвропейської інтелігенції у європейську нормативну спільноту засвідчив, принаймні, кілька принципових аспектів формування центральноєвропейської моделі співіснування інтелектуалів з іншими спільнотами. По-перше, суспільні процеси в Центральній Європі 1970–1990-х років репрезентували щільну взаємопов'язаність феномену інтелігенції з феноменом громадянського суспільства, з життєвим світом конкретної людини, яка перебувала в опозиції з ментально чужою та викривленою тоталітарно-комуністичною системою. Опозицію було породжено не стільки економічним зубожінням інтелектуальної верстви в соціальній структурі колоніальних суспільств, пануванням бюрократичних державних інститутів, які втручалися в особистісний простір, скільки постійною інкорпорацією чужих соціокультурних сенсів, що не були раніше притаманні інтелігенції XIX–XX століть.

По-друге, на тлі інституційної та моральної деградації комуністичних режимів чітко окреслилась, з одного боку, залежність інтелігенції від укоріненої в традиційній та модерній культурі ціннісної та нормативної складової, а з іншого — здатність центральноєвропейської інтелектуальної еліти певною мірою трансформувати історичну та культурну спадщину, формувати принципові світоглядно-етичні та ціннісні орієнтири в суспільстві, інтегрувати виміри цілераціональності та ціннісної раціональності.

По-третє, процес утвердження самоврядних горизонтальних структур громадянського суспільства та їх апеляція до спільного з народами Західної Європи досвіду не могли б відбутися без активної участі інтелектуальної спільноти, діяльність якої призвела до делегітимації влади в країнах Центральної Європи та утворила простір солідарності щодо спільних вимог нової посткомуністичної влади, яка стала більш чутливою до потреб особистості, суспільства та культури.

По-четверте, процес імплементації ідеальних вимірів інтелігенції відбувався поступово і спирався на комплексне переосмислення традиційної со-

ціокультурної спадщини та тривалого комуністичного досвіду. У ціннісному нормативному плані інтелігенція виявилася спроможною запропонувати для анемічних постколоніальних суспільств зрозумілі форми суспільної самоорганізації. Можна констатувати, що життєвий світ центральноєвропейського інтелектуала виявився здатним до опонування бюрократичній системі.

На жаль, в Україні мала місце зовсім інша тенденція. Упродовж ХХ століття інтелігент / інтелектуал постає не відповідальною особою, а лише маніпульованим об'єктом, який і досі не є легітимованим у вітчизняному соціокультурному просторі. Це й не дивно, адже за часів Російської імперії та Радянського Союзу значна частина представників інтелектуального знання зазнала маргіналізації, що супроводжувала імперське господарювання, політичну систему й колоніальну систему в цілому. Наслідки такої викривленої соціальності наявні особливо на пострадянському просторі, де представників інтелектуальної праці було перетворено на безликих «бюджетників». Наслідком відмови від ціннісних орієнтирів стало формування атомізованої людини, не здатної до укорінення в соціальній спільноті. Така людина постійно перебуває в стані аномії, соціально-психологічної фрустрації, є байдужою до високих вимірів публічності, які постають простором функціонування інтелігенції. Навіть приватні родинні цінності для інтелектуалів є позірними, адже справжні родинні стосунки також невіддільні від функціонування розвинутого життєвого світу. Інтеріоризація центральноєвропейського досвіду деколонізації в нових суспільно-політичних умовах має бути визначальним трендом для інтелігенції впродовж наступного десятиліття.

ДЖЕРЕЛА

- Бердяев Н.* Философская истина и интеллигентская правда // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — М.: Правда, 1991.
- Булгаков С.* Философия хозяйства. — М.: Наука, 1990.
- Донскис Л.* Збентежена ідентичність і сучасний світ. — К.: Факт, 2010.
- Ильин И.* Путь к очевидности. — М.: Республика, 1993. — С. 11.
- Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, 1992.
- Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. 1845–46 гг. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — М.: Наука, 1964. — Т.3.
- Струве П.Б.* Интеллигенция и революция // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — М.: Правда, 1991.
- Франк С.Л.* Этика нигилизма. К характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — М.: Правда, 1991.
- Confino M.* On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth and Nineteenth-Century Russia. — Washington: Washington University Press, s.a.
- Darhendorf R.* The Intellectual and Society: The Social Function of the “Fool” in the Twentieth Century // On Intellectuals / Ed. by P. Rieff. — New York: Anchor, 1970.
- Gella A.* An introduction to the Sociology of the Intelligentsia // The Intelligentsia and the Intellectuals: Theory, Methods and Case Study / Ed. by A. Gella. — Beverly Hills, CA; Sage, 1990.

- Geremek B.* Czas Społeczeństwa obywatelskiego. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.
- Gorski E.* John Paul II's Idea of Universalism. — Washington: Washington University Press, 2006.
- Gouldner A.* The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class. — New York: Continuum, 1980.
- John Paul II.* The Addresses of the Holy Father during His Third Visit in Poland. — Rome: Fundacja Jana Pawła II, Osrodek Dokumentacji Pontificatu, 1987.
- John Paul II.* The Social Teaching of the Church as the Integral Part of its Mission. — Rome: Fundacja Jana Pawła II, Osrodek Dokumentacji Pontificatu, 1996.
- Kocka J.* Bourgeois Society in Nineteenth - Twentieth Century Europe. — Oxford: Berg Publishers, 1993.
- Kocka J.* Civil Society and Dictatorship in Modern German History. — Hanover; London: University Press of New England, s.a.
- Kundera M.* The Tragedy of Central Europe. // Democracy and Diversity. — The New School for Social Research, 2007.
- Kuron J.* W stronę demokracji. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.
- Makinen I. H.* Suicide morality of Eastern Regimes before and after Communist period // Social Science and Medicine. — 2006. — Vol.63(2). — P. 311.
- Michnik A.* Civil Society against the State: Poland 1980–1981. — Washington: Catholic University Press, 1984.
- Narvselius E.* Ukrainian Intelligentsia in Post-Soviet L'viv. Narratives, identity, and Power. — New York, 2012.
- Rupnik M.* Idea Społeczeństwa obywatelskiego na **przekłomie** XX–XXI wieku. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1989.
- Verdery K.* The Production and Defense of the Romanian Nation, 1900 to World War II // Nationalists Ideologies and the production of national Cultures / Ed. by R.G. Fox. — Washington D.C.: American Ethnological Society, 1990.

Ярослав Пасько — професор соціології та філософії Донецького національного університету управління.
